

Kommersiell barnavård i Sverige

I Agnes von Krusenstjernas roman *Kvinnogatan* sitter läkaren Jacob Levin i sin bil och röker. Året är 1911 och han funderar över sin framtida karriär. Han gör upp planer på att öppna ett »förstklassigt förlossningshem med storartad modern inredning». Det är en affärsidé som ligger helt i tiden:

En ny generation läkare höll på att framträda. En helt ny typ läkare-grosshandlare: snabba, klarögda och affärsmässiga. Han gillade dem och var stolt över att tillhöra det skräet. Det forna ältandet om barmhärtighetsgärningar och offer, där penningbegäret i alla fall försåtligt lurade, passade icke längre ihop med tiden.

Människorna behövde bot och vård. Javäl! Så fingo de också betala därför. Aldrig satt penningpungen så löst som vid sjukdomsfall eller vid lyckliga tilldragelser i familjen. Inte fick man ockra därpå precis, men vad läkarens studier kostat måste tagas igen. Sådant borde man se på med nyktra blickar. Hade inte de där gamla barmhärtighetsdoktorerna ändå samlat sig förmögenheter, utom ett och annat original, som ännu lunkade omkring i sliten rock och med tomma fickor? Tiden var tydligt bestämd att bli industriens och motorernas tid, rastlös, girig, hänsynslös.¹

Romanens Jacob Levin vet att ta betalt för förlossningar och att vårda kvinnor som drabbats av missfall och allehanda gynekologiska åkommor. Men hans affärsidéer på vårdens och omsorgens område stannade inte där. I romanen förestår han även en populär tidskrift dit oroliga föräldrar kunde vända sig med frågor, han lanserar en hudsalva för barn och driver ett barnpensionat om somrarna:

Om somrarna hade han tillsammans med sin gamle klasskamrat och trofaste vän, doktor Vårdman, ett barnpensionat, »Levin & Vårdmans sommarhem«, uteslutande skött av fruarna, och de tjänade på detta in så mycket, att deras egna barn levde gratis till och med under vintermånaderna.²

Genom skildringen av Jacob Levin fångade författaren von Krusenstjerna hur filantropins barmhärtighetsideal i organiseringen av vård och omsorg under tidigt 1900-tal utmanades av kapitalistiska värden. Han är entreprenören som lever på att sälja vårdtjänster i samma anda som industrikapitalismens företagare ägnade sig åt sina affärer.

Boken som du nu håller i din hand handlar om entreprenörer som Jacob Levin, deras kunder, och den syn på barn som kom till uttryck på en marknad där vård och omsorgstjänster var till salu. Mer specifikt handlar boken om privat mödra- och spädbarnsvård och om barnpensionat där föräldrar kunde inackordera sina barn för längre eller kortare tid.

Där von Krusenstjerna skildrar en manlig läkare som resonerar kring hur han kan tjäna pengar på förlossningshem och barnpensionat, visar vi emellertid i den här boken att det sällan var män – och speciellt inte läkare – som förestod sådana verksamheter. Det var i stället kvinnor som arbetade som privatpraktiserande barnmorskor, som drev förlossnings- och inackorderingshem samt barnpensionat. Kommersiella intressen drev visserligen på framväxten av denna barnavårdsmarknad, men i boken kommer vi också att problemati-

sera hur annat, såsom synen på barns bästa, skam och ojämlika villkor mellan kvinnor och män inverkade på hur den här marknaden tog sig uttryck. Såväl privat mödra- och spädbarnsvård som barnpensionat existerade i en tid som utmärktes av ett genuskontrakt där barn var mödrars ansvar, inte fäders, och där mannen utgjorde normen och fäders behov följaktligen överordnades andra familjemedlemmars.³ Oavsett om barnen kom från kärnfamiljer eller från familjer som vid den här tiden betraktades som ofullständiga – till exempel familjer som endast bestod av mor och barn – blev omsorg om barnen mödrarnas dilemma.

BARNAVÅRD FÖRE VÄLFÄRDSSTATEN

Vid den tid då Levin smider affärsplaner i romanen *Kvinnogatan* hade välfärdsstaten ännu inte formerats. Då, under 1910-talet, ombesörjde vare sig stat eller kommun sådant som vi idag förväntar oss att det offentliga ska sköta eller åtminstone bekosta, så som förlossningar, mödravård, barntillsyn, adoptioner och fosterhemsplaceringar. Behoven fanns ju, men vad fanns före välfärdsstaten? »Ett sprängfullt tomrum«, har historikern Torkel Jansson svarat utifrån sina studier av 1800-talets föreningsväsende och idéburna sammanslutningar.⁴ Enligt Jansson skapades detta tomrum i ett skifte mellan två samhällssystem: å ena sidan en feodal och patriarkal ordning där ett kungligt envälde styrde och samhället var organiserat utifrån ståndssamhällets principer, å andra sidan en begynnande industrikapitalism där nya samhällsklasser växte fram och krävde medborgerligt inflytande samtidigt som arbetsgivare tog allt mindre ansvar för sina anställda.

Övergången från den feodala samhällsordningen till den kapitalistiska förändrade så småningom förutsättningarna för vad staten kunde vara, vad som var allmänna intressen och vad som var enskilda intressen, vad som var privat och vad som var offentligt. Men

så länge som det var oklart vart samhället var på väg, fanns det ett tomrum där många verksamheter med olika bevekelsegrunder kunde existera samtidigt.⁵

I detta tomrum, där ingen stat reglerade hur barn skulle tas om-hand och den kommunala fattigvården var mycket restriktiv med sitt stöd till utsatta familjer, verkade filantroper, ett myller av välgörenhetsinrättningar samt kristna samfund. De hade alla sina egna idéer om vem som var förtjänt av hjälp, vilken hjälp som skulle ges och hur man bäst lindrade nöd.⁶ Parallellt med dem verkade även mängder av människor som erbjöd vård och omsorgstjänster mot betalning. För det fanns en kundgrupp av kvinnor som var villiga att betala för tjänster i samband med graviditet och förlossning och föräldrar som på ett eller annat sätt hade behov av att någon annan tog hand om deras barn. Vår bok belyser det faktum att det i Sverige länge fanns utrymme för en kommersiell, vad vi idag skulle kalla vinstdriven, barnavård vid sidan om filantropiskt och offentligt organiserad barnavård.

Vi använder ordet barnavård som samlingsbegrepp för flera olika vård- och omsorgsverksamheter för barn som funnits under 1900-talet. Till dessa hör – förutom förlossningshem och barnpen-sionat – barnhem, mjölkdroppar⁷, uppfostringsanstalter, sommar-lovskolonier, arbetsstugor, barnkrubbor, barnträdgårdar, förskolor och fritidshem som förtjänstfullt har belysts i tidigare forskning.⁸ Det har uppmärksammats att finansieringen av dessa verksamheter, trots att de flesta haft sitt ursprung och sin hemvist inom fi-lantropin, kunde utgöras av en mix av donationer och insamlingar, offentliga bidrag, barnavgifter, ja till och med av lån eller investe-ringar som i bästa fall genererade avkastning till finansörerna. Fi-nansieringen av den barnavård som tidigare undersökts var alltså sällan renodlat filantropisk; såväl offentliga som kommersiella in-slag kunde förekomma, även om verksamheterna betecknats som filantropi.⁹

Omvänt har offentligt organiserad barnavård inte enbart bekostats av offentliga medel, barnavgifter har också förekommit och förekommer fortfarande i form av exempelvis förskoletaxor.¹⁰ Den barnavård vi undersöker i den här boken var dock såväl privat som kommersiell till sin karaktär. Den var privat i betydelsen att den både utfördes och anlätades av privatpersoner, i de flesta fall utan inblandning av vare sig myndigheter eller ideella krafter. Den var kommersiell såtillvida att den bedrevs utan offentligt eller filantropiskt understöd och därför behövde bära sig ekonomiskt genom priset på sina tjänster. Dess utbud och efterfrågan reglerades på en marknad som länge stod utanför statlig insyn och kontroll. Gränserna mellan vad som var privat, offentligt, kommersiellt och ideellt var dock inte givna. Som vi ska se kom de att utmanas och förändras under 1900-talet.

Den historiska betydelsen av kommersiella intressen inom vård och omsorg är inte särskilt känd i Sverige, där folkhemmets generella välfärdspolitik har haft stark symbolstatus. Särskilt barn har uppfattats som en del av det offentliga ansvaret, vilket har osynliggjort de barn som omhändertogs mot betalning av andra än välfärdsstatens och filantropernas institutioner. Byggandet av välfärdsstaten i Sverige har ibland uppfattats som något som skedde snabbt. Från att ha varit ett fattigt land i Europas utkant blev Sverige ett framstående välfärdsland på bara ett par decennier efter första världskriget.¹¹ Men äldre sätt att organisera barnavård försvann inte omedelbart när olika välfärdsinstitutioner inrättades.

Den här boken tecknar konturerna av den barnavårdsmarknad som existerade både före och parallellt med den offentligt organiserade välfärden för barn. Boken skildrar därmed tiden från sekelskiftet 1900 fram till 1970-talet då många statliga reformer hade etablerat barn- och familjefrågorna som ett offentligt ansvarsområde.¹²

Bild 1. BB-avdelning på privat förlossningshem. Barnmorska Elsa Eriksson, Nygatan 7, Gävle. 1920. Foto: Carl Larssons Fotografiska Ateljé AB. Länsmuseet Gävleborg.

BOKENS SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Syftet med boken är att analysera den marknad som möjliggjorde för föräldrar att köpa vård och omsorgstjänster samt att synliggöra hur denna marknad utmanades av eller harmoniserade med välfärdsstatens framväxt. I fallet med den privata mödra- och spädbarnsvården behandlar boken sådana institutioner som, likt Jacob Levins »förstklassiga förlossningshem« i Krusenstjernas roman, etablerades i glappet mellan hem- och BB-förlossningar. Vårt fokus ligger emellertid på tjänster som erbjöds kvinnor som blivit gravida utom äktenskapet och som ville föda sina barn i hemlighet – eller »obemärkt« som det kallades. Hur de »obemärktas« barn skulle tas omhand blev en del av affärsuppgörelsen och därför kunde den privata mödra- och spädbarnsvården även dölja en handel med barn.

Barnpensionat utgjorde å sin sida en flexibel barnpassnings-tjänst med helinackordering där föräldrar kunde placera sina barn under längre perioder när de av olika orsaker inte själva kunde eller ville ta hand om sina barn. Dessa barnpensionat existerade i en tid där barnomsorg ännu inte var ett självklart begrepp – det började användas först på 1970-talet. Barnomsorgen, så som vi känner den genom vår tids förskolor och fritidshem, hade ännu inte formerats som en dagsöppen pedagogisk verksamhet. Under den tid då barnpensionaten var verksamma var det fullt tänkbart att barntillsyn kunde lösas genom att barn placerades utanför hemmet för längre perioder än några timmar.

Vi ställer frågor om hur utbredda dessa verksamheter var, vilka deras tjänster riktade sig till, vilka som drev dem och varför de så småningom försvann. Slutligen undersöker vi vilken syn på barn som möjliggjorde marknaden för – och kom till uttryck genom – privat mödra- och spädbarnsvård respektive barnpensionat.

BARN, PENGAR OCH POLITIK

Trots att den kommersiella barnavårdens existens förutsatte att någon kunde betala kan vi inte utgå från att det bara var resursstarka familjer som köpte vård på förlossningshem och barnpensionat. Historikerna Shurlee Swain och Renate Howe har i en australiensisk studie visat att fattiga ogifta mödrar på grund av skam köpte tjänster på förlossningshem för att kunna hemlighålla sina utomäktenskapliga barn.¹³ Vi gör liknande iakttagelser för Sveriges del. Boken är faktiskt en berättelse om vad det kostar att inte ha råd med ett barn. Men den är samtidigt en berättelse om dem som hade råd – råd att köpa sina barn vad som salufördes som en lycklig och stärkande barndom, råd att köpa sig egentid. Det är en berättelse om att tillfälligt eller för alltid köpa sig fri från sitt barn, och framför allt är det en berättelse om dem som gjorde detta möjligt.

Tidigare historisk forskning om barn som tillbringat delar av barndomen åtskilda från sina föräldrar har framhållit att sådana separationer främst var en konsekvens av att filantroper eller myndigheter gjorde interventioner i familjen.¹⁴ Men föräldrar har också aktivt valt att lämna bort sina barn. Ibland på grund av nöd eller för att barnet varit oönskat. Ibland för att det framstått som bäst för barnet eller för att föräldrarna varit upptagna med annat. Huruvida det varit socialt och moraliskt accepterat att betala någon för att ta hand om ens barn har också varit avgörande. En aspekt att väga in är därför vad som har ansetts vara rimliga sätt att behandla barn på. År 1985 utkom den amerikanska sociologen Viviana Zelizer med boken *Pricing the Priceless Child*. Genom att undersöka sociala konflikter om vad som var moraliskt acceptabelt att tjäna pengar på eller lägga pengar på när det gäller barn bidrog boken med nya perspektiv på vad som format relationer mellan barn och vuxna genom historien.

Zelizer menar att vi behandlar barn annorlunda idag än under tidigt 1900-tal och att det beror på en förändrad syn på barns värde. Från att ha haft ett ekonomiskt värde blev barn alltmer ekonomiskt värdelösa i takt med att barnarbete avskaffades och skolgången förlängdes. Samtidigt skedde en sakralisering av barndomen som gjorde att barn blev emotionellt ovärderliga, vilket i sin tur medförde att barn mer än någonsin tidigare blev föremål för konsumtion. Enligt Zelizers teori har det i vissa tider varit accepterat att föräldrar och andra vuxna tjänat pengar på barn, medan det enda rimliga och moraliskt riktiga i andra tider har varit att föräldrar spenderat pengar på barn genom konsumtion av varor och tjänster som uppfattats gagna barnens bästa.¹⁵ Det är just kring denna konflikt – huruvida det varit förenligt med barns bästa att någon (en förälder, arbetsgivare, vårdgivare) tjänar pengar på dem – som delar av den tidiga välfärdspolitiken för barn formerades.

I det sprängfyllda tomrum där såväl kommunala, filantropiska

som kommersiella aktörer verkade i början av 1900-talet fanns det flera konflikter som den tidiga välfärdspolitiken behövde navigera kring. En gällde synen på vad som var privata och vad som var offentliga frågor, en annan rörde huruvida barns bästa var förenligt med vuxnas intresse av att tjäna eller spara pengar på dem. Att lösa de konflikterna tog tid. Den tröghet som präglade välfärdsstatens formering kan illustreras med att lagstiftningen på barnavårdsområdet länge villkorade barns skydd utifrån olika principer som vi presenterar nedan.

Det offentliga ansvaret för barn började mejslas ut i och med att de första barnavårdslagarna instiftades 1902. Det var tre lagar som reglerade hur vanartiga barn, minderåriga förbrytare och fosterbarn skulle tas omhand. Men långt ifrån alla berörda barn omfattades av lagstiftningen; detta eftersom mycket i barns och familjs liv ansågs höra till den privata sfären som det offentliga inte borde lägga sig i. Den privata mödra- och spädbarnsvården hade länge ingen egen lagstiftning, men eftersom ogifta mödrar som köpte sådana tjänster för att förbli »obemärkta« behövde någon som tog hand om deras barn tangerade dessa verksamheter frågor om både fosterhemsplaceringar, adoptioner och barnhemsvård. Det var vanligt att fosterhem ordnades av enskilda – antingen via välgörenhetsföreningar eller på privat väg genom att släkt och vänner anlätades. Det var också vanligt att föräldrar annonserade i tidningar efter fosterhem eller adoptivhem åt sina barn.¹⁶

Adoptioner reglerades i svensk lag först 1917, men det dröjde innan adoptivbarn gavs samma status som biologiska barn. På 1950-talet fick adoptivbarn samma arvsrätt som biologiska barn, men ända fram till 1970 kunde adoptivföräldrar häva adoptionen.¹⁷ En viktig aspekt av adoptionslagen 1917 var emellertid att inblandningen av pengar reglerades när personer tog upp någon annans barn i sin familj. Domstol som förrättade en adoption fick befogenhet att förordna att en eventuell ersättning, så kallat vederlag, som

de biologiska föräldrarna betalade till adoptivföräldrarna skulle användas för barnets bästa. Genom en ändring av adoptionslagen 1923 blev det förbjudet att betala vederlag till adoptivföräldrarna direkt; det skulle betalas till barnavårdsnämnden som skulle investera pengarna i en livränta för barnet. Sålunda skulle ingen tjäna ekonomiskt på att bli adoptivförälder.¹⁸

Just inblandningen av pengar markerade en skillnad mot de barn som blev fosterbarn eller barnhemsbarn; vården av fosterbarn och barnhemsbarn fick man ta betalt för. Samtidigt blev betalning ett villkor för att stat och kommun skulle få insyn i något som annars uppfattades som helt privata angelägenheter. Enligt den första fosterbarnslagen från 1902 skulle fosterföräldrar anmäla till kommunen om de tagit emot fosterbarn under sju år mot betalning. Kommunen hade sedan ansvar att kontrollera att de små fosterbarnen hade det drägligt i sina fosterhem.¹⁹ Lagen var en reaktion på den mycket höga dödligheten bland just små fosterbarn. I landet som helhet var dödsfallen under första levnadsåret 280 av 1 000 fosterbarn som placerats i fosterhem som bebisar. Det kan jämföras med den genomsnittliga dödligheten för barn under samma tid, då 108 av 1 000 levande födda barn dog.²⁰

1902 års fosterbarnslag var villkorad. Den var inte tillämplig om fosterföräldrarna var barnens far- eller morföräldrar, styvföräldrar eller laga förmyndare, om fosterbarnen var äldre än sju år och om fosterföräldrarna åtagit sig vården om barnet utan att ta betalt. Med fosterbarnslagen kom sådant som barnets ålder, släktskap med fosterföräldrarna och frågan om huruvida pengar hade ingått i transaktionen när barnet bytte familj att villkora det offentliga ansvaret för barnets skydd. Stegvis försköts dessa villkor så att fler och fler fosterbarn omfattades av samhällets ansvar för dem.

Med 1924 års barnavårdslag kom tillsynen att gälla alla barn under 16 år som omhändertogs mot betalning. Det gällde såväl barn på barnhem som i fosterhem. Tillsynen skulle utföras av den barna-

vårdsnämnd som skulle finnas i varje kommun. Släktskap var då inte längre ett skäl till att det offentliga inte skulle ha insyn i fosterhemmen. År 1945 gjordes vissa förändringar av 1924 års barnavårdslag och då lyftes även betalningsvillkoret bort. Alla barn under 16 år som vårdades hos andra än sina föräldrar eller laga förmyndare i fosterhem eller på barnhem skulle stå under barnavårdsnämndernas tillsyn. Men det var först när 1960 års barnavårdslag trädde i kraft som alla fosterföräldrar skulle vara godkända av myndigheterna innan de tog emot ett barn, något vi ser som självklart idag.²¹

Trettio år tidigare, 1931, infördes kravet att enskild person som drev en barnavårdsanstalt, skulle ha ett förhandstillstånd, så kallad koncession, innan några barn fick tas emot där. Anledningen till att ett sådant koncessionstvång infördes hade att göra med att Statens inspektion för fattigvård och barnavård hade upptäckt att det förekom missförhållanden på privata förlossnings- och spädbarnshem: »där mångenstädes förekommande hänsynslösa utnyttjande i vinningssyfte av det nödläge, varuti mödrarna, ofta fattiga eller ensamstående, befunne sig».²² Återigen framhölls pengar, eller vinstintressen, som skäl till att myndigheterna skulle ha mer insyn i den privata barnavården. Vad som skulle räknas som en barnavårdsanstalt var emellertid inte självklart. Barnhem som erbjöd stadigvarande vård för barn ingick, medan andra institutioner befann sig i gråzonen.²³

Före den kommunala barnomsorgens etablering i Sverige fanns en mängd institutionaliserade barnpassningsalternativ som inte stod under barnavårdsnämndernas tillsyn.²⁴ Parallellt med verksamheter som barnkrubbor och barnträdgårdar som erbjöd halv- och heldagspassning existerade även barnpensionat som erbjöd en mycket flexibel typ av barnpassning. Där inackorderades barn i helpension mot betalning under så lång tid som föräldrarna önskade. För barnen kunde det innebära att bli inackorderad tillsam-

mans med andra barn under flera dagar, veckor och i extrema fall hela år. Barnpensionaten kunde alltså erbjuda långtidsbarnpassning, eller vad som skulle kunna kallas stadigvarande vård. Men trots att barnpensionaten därmed liknade barnhem så omfattades barnpensionaten varken av koncessionstvång eller tillsyn fram till 1930- och tidigt 1940-tal.²⁵

Att barnpensionat länge stod utanför statsmakternas reglering och kontroll – trots att de var privata och tog emot barn mot betalning – gör barnpensionaten särskilt intressanta att granska. De utgör också en utforskad aspekt av den svenska barnomsorgens historia som hittills främst har fokuserat på dagöppen verksamhet i småbarnsskolor, barnkrubbor, barnträdgårdar, arbetsstugor, förskolor och daghem.²⁶ Barnpensionaten och den stadigvarande vård som erbjöds där visar hur föreställningar om tid kan komplicera bilden av barnomsorg och familjeliv.

Idag är kommersiella aktörer återigen ett vanligt inslag inom både skola, förskola och social barnavård. År 2022 drevs 30 procent av landets förskolor av privata utförare – 14 procent i bolagsform.²⁷ Inom den sociala barnavården märks detta ännu tydligare. År 2021 drevs 78 procent av hemmen för vård och boende för barn (HVB) av vinstdrivande utförare.²⁸ Dessa kommersiella intressen uppmärksammas idag i forskning om såväl förskola som social barnavård mot bakgrund av de politiska beslut från 1980- och 1990-talen som uppmuntrat och tillåtit en ökad marknadsiering. »Business of childcare« har blivit ett begrepp inom forskning som studerar hur vinstdrivande aktörers verksamheter inverkar på förskola och barnomsorg, även på barnomsorg som utförs inom ideell och offentlig sektor.²⁹ Utbildningshistoriker har gett viktiga bidrag som visar att den marknadsiering som skett de senaste decennierna har en lång förhistoria av privata aktörer som konkurrerat med varandra och med offentliga institutioner på en marknad.³⁰ När det gäller socialt arbete finns numera ett livaktigt forskningsfält om

socialtjänstmarknader och privatisering av tjänster inom den sociala barnvårdens heldygnsvård.³¹ Barndomshistorisk och socialhistorisk forskning har däremot – med några få undantag – ägnat mindre uppmärksamhet åt barnavård och mödravård som varit till salu på en marknad.³² Vårt bidrag med den här boken är att visa vad som har fått sådana marknader att blomstra och förtvina tidigare i historien.

MATERIAL OCH METOD

Forskningsprojektet som ligger till grund för boken bygger på en bredd av material och historiska källor.³³ Vi har haft en källpluralistisk ansats,³⁴ vilket innebär att vi skulle kunna orda långt och länge om hur vi arbetat. Här vill vi dock ge en övergripande bild av materialet och vårt arbetssätt.

Den historiska kommersiella privata barnvården i Sverige är svår att granska och det beror just på att den var privat. Till skillnad från offentligt drivna verksamheter har dessa inte varit arkivbildare i offentliga arkiv. De har heller inte alltid varit kända av myndigheterna, varför mycket statistik är ofullständig trots att de stora statliga utredningskommittéerna – *Befolkningskommissionen* och *Socialvårdskommittén* – under 1930- och 1940-talen publicerade en rad betänkanden där såväl förlossnings-, mödra- och spädbarnsvård som barnvårdsanstalter kartlades. Av de här anledningarna finns inga givna källor att undersöka för att förstå hur verksamheterna fungerade och hur många som fanns.

För att kartlägga existensen av privat barnavård har vi därför, till att börja med, vänt oss till dagstidningar som publicerades under den aktuella tidsperioden. Dagstidningarna har sökts fram i Kungliga bibliotekets databas *Svenska dagstidningar* där digitaliserade svenska tidningar från 1600-talet och framåt finns inskannade.³⁵ Databasen utökas ständigt och inkluderar ännu inte samtliga utgivna titlar och årgångar.³⁶ Hela utgivningen av de största tidning-

arna *Svenska Dagbladet* (SvD), *Dagens Nyheter* (DN), *Expressen* och *Aftonbladet* är dock digitaliserad.

Sökningar i databasen *Svenska dagstidningar* görs genom att sökord och söksträngar skrivs in i en sökruta och att tidningstitlar och publiceringsdatum kan avgränsas. Vid sökningen listas de tidningssidor där det aktuella sökordet finns, varefter de enstaka sidorna kan granskas närmare. Existensen av den här databasen gör att det går att arbeta med historiskt tidningsmaterial på helt andra sätt än tidigare. Det går fort att kartlägga hur vanligt ett ord varit i pressen i olika tider och det går att få fram tidningsmaterial med specifikt innehåll utan att själv behöva leta och söka igenom hela tidningar. Risken med databassökning är dock att det ger en känsla av kontroll som kanske inte finns. Studier visar att programvaran i liknande databaser ibland har svårt att koda av originaltexten på grund av att trycksvärtan varit kladdig, att det finns fläckar i det inskannade originalet eller att vissa teckensnitt inte kan läsas av korrekt.³⁷ Därmed är det möjligt att de sökningar som gjorts inte gett helt korrekt sökträff. Att inte ha gjort det manuella arbetet att bläddra igenom tidningarna där tidningsmaterialet finns publicerat ger också en fragmentisering, en viss brist i att till fullo förstå tidningens och kanske det historiska sammanhangets kontext. Det har vi dock försökt att motverka genom att arbeta reflexivt och källpluralistiskt.³⁸ För de båda delstudierna om barnpensionat respektive mödra- och spädbarnsvård har vi arbetat med databasen på olika sätt, vilket vi nu kommer att redogöra för.

Barnpensionat

För det material som rör barnpensionat har vi helt utan avgränsningar sökt efter begreppet »barnpensionat«. Det innebär att vi fick träffa rakt igenom hela det digitaliserade tidningsmaterialet och i en bredd av artiklar, notiser, frågespalter, insändare, kåserier,

nekrologer och annonser, publicerade mellan 1899 och 2017. Det blev 1 576 sökträffar, vilket alltså visar antalet gånger som ordet barnpensionat använts i pressen. Det motsvarar 689 annonser,³⁹ separata artiklar och annat redaktionellt material. Sammantaget visar detta stora material när och hur barnpensionat har fått uppmärksamhet i press och ger förståelse för den mediala och samhällseliga diskursen om företeelsen.

Tidningsannonserna där barnpensionat nämns har varit särskilt betydelsefulla i forskningsprojektet eftersom deras publikationsdatum mellan 1915 och 1972 visar att barnpensionat då aktivt sökte kunder. Det indikerar vidare att det framför allt var mellan dessa årtal som barnpensionat existerade i Sverige. Vi samlade in och sorterade alla annonser som innehåller ordet barnpensionat, vilket gav en bild av mängden annonserande barnpensionat. Annonsinnehållet analyserades också och på så vis skapade vi förståelse för hur barnpensionaten själva beskrev sin verksamhet och på vilka sätt de försökte tilltala och locka potentiella kunder. Artiklar, notiser, frågespalter, insändare, kåserier, nekrologer och andra typer av redaktionellt tidningsinnehåll gav i stället utomstående ord på vad barnpensionat var och vilken betydelse de hade eller borde ha.

Databasen *Svenska dagstidningar* har varit helt central för delstudien om barnpensionat. Utan den hade annonser behövt sökas fram manuellt ur mikrofilmade tidningar, något som är så tidskrävande att det närmast varit ogörligt.⁴⁰ Två studentuppsatser har tidigare skrivits om barnpensionat och de använde ett sådant manuellt arbetssätt. Deras sökresultat blev då också högst begränsade. De fann endast 12 respektive 11 annonserande barnpensionat,⁴¹ medan vi genom sökning i databasen kunde identifiera 160 olika barnpensionat.

Att databasen *Svenska dagstidningar* fortfarande är under uppbyggnad har inverkat i arbetet med att kartlägga barnpensionaten. För trots att databasen under tiden vi gjorde insamlingen innehöll

mer än 500 tidningstitlar och 25 miljoner sidor, inkluderar den ännu inte varje enskilt nummer av alla utgivna dagstidningar i Sverige. Det gör exempelvis att ett barnpensionat som annonserade i en lokaltidning som ännu inte blivit digitaliserad har gått oss förbi. Det betyder att vi med all säkerhet inte kunnat finna samtliga tillfällen då ordet barnpensionat nämnts i svensk press. Det ska dock noteras att de största tidningarna⁴² – som också sannolikt var de mest attraktiva annonsplatserna för barnpensionat – är färdigdigitaliserade. Det kan möjligen betyda att vi inte hade fått så många fler sökträffar även om fler dagstidningar varit digitaliserade.

För att få ytterligare förståelse för barnpensionatens existens och betydelse bygger vi även på statliga utredningar om barnavård vilka skrevs på 1930-, 1940- och 1950-talen.⁴³ I dem nämns barnpensionat mycket kort, förutom i Socialvårdskommitténs betänkande om revision av lagstiftningen om barnavårdsanstalter och fosterbarnsvård (SOU 1944:34) där det finns en något mer utförlig diskussion. Socialvårdskommittén försökte kartlägga samtliga barn på barnhem i Sverige genom att skicka ut frågeformulär till alla barnhem som man lyckats identifiera, totalt 359 stycken.⁴⁴ Av dessa visade sig åtta inte vara barnhem utan barnpensionat, men de har ändå fyllt i enkäten. Därför finns det i Socialvårdskommitténs arkiv svar från åtta barnpensionatsinnehavare som svarat på frågor om vart och ett av de barn som de inackorderat under 1940.⁴⁵ Vi har tagit del av det enkätmaterial, vilket ger inblick i förhållandena kring att barn inackorderades på barnpensionat. Precis som i annonserna är det barnpensionatsinnehavarnas egna formuleringar vi där får syn på, och liksom för annonserna får vi utgå ifrån att dessa noga valt sina ord utifrån vad de tänkte att mottagarna, de presumtiva kunderna respektive de statliga utredarna, ville höra. Den inblick vi får genom de här materialen är alltså på så vis vinklad.

Kolmårdens Konvalescenthem är ett av de åtta barnpensionat som ingår i förarbetet till den statliga utredningen SOU 1944:34.

Just det barnpensionatet har vi följt upp ytterligare genom att besöka hembygdsföreningen i Krokek och där kunnat granska det material som de har arkiverat. Vi fick då kunskap om att Sigrid Karlson som drev Kolmårdens Konvalescenthem var aktiv i Föreningen Östergötlands barn, vilket väckte vårt intresse. För att ta reda på mer om Sigrid Karlsons engagemang för barn samt huruvida Föreningen Östergötlands barn bekostade inackorderingar på Kolmårdens Konvalescenthem har vi gått igenom delar av föreningens protokoll och kassaböcker.⁴⁶

Ett ytterligare material som varit av betydelse är radiodokumentären *Jag minns mina barnpensionat* som journalisten Ylva Mårtens producerat och som sändes i Sveriges Radio för första gången 1993.⁴⁷ Vi har fått tillgång till Mårtens oredigerade intervjumaterial, i vilket såväl barnpensionatsföreståndare, personer som varit inackorderade på barnpensionat som barn och föräldrar som använt sig av barnpensionat hörs.⁴⁸ I forskningsprojektet har doktorand Klara Andersson fördjupat sig i de berättelser om barnpensionatsvivelser som framkom i programmet och dess efterspel samt gjort egna intervjuer. Resultaten kommer att redovisas i hennes doktorsavhandling, men i den här boken fokuserar vi på dem som både gjorde det möjligt och så småningom gjorde det omöjligt att lämna barn på barnpensionat. En sådan person var Socialstyrelsens byråchef och sedermera tillförordnad generaldirektör Göta Rosén (1904–2006), som gjorde inspektioner på barnkolonier och barnpensionat och som var mycket kritisk till barnavård i privat regi. Ylva Mårtens intervjuade henne inför sin radiodokumentär, vilket har utgjort ett värdefullt material också för oss.

Sammantaget har det här källmaterialet gett en god inblick i vad barnpensionat var för någonting och hur privata kommersiella barnpensionat fungerade. En viktig reflektion är dock att det säkerligen bara är en bråkdel av de barnpensionat som fanns som vi fått syn på genom dagstidningsmaterialet och att underlaget till

den statliga utredningen liksom Mårtens efterforskningar endast berör ett fåtal barnpensionat. Det betyder att det med all sannolikhet fanns fler barnpensionat än dem vi hittat och att vår sammanställning därmed inte är att betrakta som någon fullständig bild av barnpensionatens historia.⁴⁹

Privat mödra- och spädbarnsvård och privata förlossningshem

Den person som utförde många av inspektionerna på privata förlossnings- och spädbarnshem och vars rapporteringar ledde fram till koncessionstvånget för barnavårdsanstalter var kyrkoherde Hagbard Isberg (1880–1960). Efter drygt tjugo års engagemang i frågor om fattigvård och barns rätt, där han bland annat avslöjade flera fall av änglamakeri i hemstaden Malmö⁵⁰, förordnades han 1928 till social inspektör under Statens inspektion för fattigvård och barnavård. Det var en befattning han innehade till 1938. Isberg har lämnat ett rikt personarkiv efter sig, som finns på Lunds universitetsbibliotek där hans rapporter från oanmälda besök på hundratals privata förlossnings- och spädbarnshem runt om i Sverige finns bevarade.

Vi har använt Isbergs rapporter för att kartlägga förekomsten av privata förlossningshem i Sverige under 1920- och 1930-talen. För kartläggningen har uppgifter om vilka förlossningshem han inspekterade samkörts med en statlig expertutrednings register över förlossningsanstalter, Skatteverkets lista över församlingar med förlossningsanstalter fram till 1947 samt insamlade tidningsannonser som presenteras mer ingående nedan.⁵¹ Isbergs rapporter har även använts för att göra fördjupningar i enskilda förlossningshem. I Isbergs arkiv finns dessutom flera klippböcker med tidningsurklipp där han omnämns. Detta material är ett viktigt komplement till databassökningar eftersom klippböckerna innehåller tidningsartiklar från lokalpress som ännu inte har digitaliserats.

KASCHERAD, OBEMÄRKT ELLER DISKRET GRAVIDITET

ETT TIDIGT BEGREPP för att hemlig-hålla en graviditet för sin omgivning var »kaschera«. Vi ser exempel på att det användes 1812 av barnmorskor som ville informera om sin verksamhet och hyra ut rum till »kascherade fruntimmer«⁵² och »kascherade damer«⁵³. Efter år 1900 verkar ordet ersättas alltmer av begreppet obemärkt. Obemärkt noteras i SAOB, förutom som ett begrepp för just gravida kvinnor, som synonymt med icke observerad, obeaktad, förbisedd, okänd, icke allmänt känd, icke framträdande, hemlig, förstulen.

Parallellt med begreppet obemärkt förekommer i vårt annonsmaterial även ord som okänd, tystnad, diskret och

diskretion. Säkerligen användes även andra, och kanske lokala, ord och omskrivningar för att tala om hemliga graviditeter. Ett exempel på omskrivning är »att resa till Tyskland«, vilket nämns i den självbiografiska romanen *Kungens rosor* av Moa Martinson. Där skriver hon: »Att resa till Tyskland var från början ett talesätt, då fina fruntimmer fick barn som de inte ville visa folk. Meningen hade [sedan] mist sin betydelse, i så måtto att man sa om alla som fick barn att de varit i Tyskland.«⁵⁴

Vad gäller tjänster kopplade till privat mödra- och spädbarnsvård har vi arbetat med den digitaliserade tidningsdatabasen *Svenska dagstidningar* på ett annat sätt än för barnpensionaten. För den här delen av arbetet låg vårt fokus helt och hållet på att samla in annonser. Det gjordes för att kunna undersöka huruvida en privat marknad existerade innan Isbergs inspektioner påbörjades, identifiera hur den såg ut, hur och vem som annonserade samt ta reda på om det fanns ett särskilt intresse för ogifta mödrar, så kallade obemärkta. För att få ett stort, men hanterbart, material att granska gjorde vi insamlingar ur *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet* och *Stockholms-Tidningen* under mars vart femte år 1905–1935.⁵⁵

Insamlingarna gjordes i databasen *Svenska dagstidningar* genom sökningar på söksträngen »förlossningshem OR obem* OR barnm* OR mödrahem«. Eftersom vi bara ville samla in annonser fick vi manuellt gå igenom och sälla bort träffar som fanns i artiklar och annat redaktionellt material. Vi sällade även bort annonser som rörde annat än mödra- och spädbarnsvård. Sökbegreppet »barnm*« som vi använt för att försöka fånga upp förkortningar av ordet barnmorska, gav exempelvis träff på annonser med ordet barnmössa – vilka vi förstås direkt kunde sälla bort.

Det visade sig att annonser som rör mödravård ofta var publicerade på specifika annonssidor i tidningarna och placerade i kluster. Det gjorde att vi även fann, och kunde samla in, fler annonser med samma budskap men med andra formuleringar än de vi angett i söksträngen. Det gällde exempelvis annonser där ordet ackuschör-ska använts i stället för barnmorska eller okänd använts i stället för obemärkt.

Eftersom inte alla nummer av de valda tidningstitlarna fanns digitaliserade i databasen gjorde vi också manuella sökningar efter annonser i mikrofilmade tidningar. Vi kombinerade alltså olika former av digitalt och manuellt sökarbete. Arbetssättet gav en samling av 584 unika⁵⁶ annonser, publicerade totalt 921 gånger. Materialet

ger en tydlig bild av vilket annonsmaterial som en läsare av någon av de tre största dagstidningarna kunde hitta vid tiden för publicering. Det visar förändring över tid och möjliggör förståelse för när och hur den privata mödra- och spädbarnsvården aktivt sökte efter kunder. Både vad gäller det digitala och det manuella sökarbetet finns emellertid risken att vi inte lyckats identifiera precis alla annonser av intresse för studien, vilket innebär att de vi fann ska betraktas om ett minimiantal.

Liksom majoriteten av alla annonser i de tre dagstidningarna under den här tiden var de flesta insamlade annonserna som rör privat mödra- och spädbarnsvård helt textbaserade. De innehöll mycket sällan bilder eller andra utsmyckningar. Annonserna sparades som digitala bilder, men för att kunna granska dem närmare och göra sökningar i textinnehållet skrevs samtliga annonser av. Genom att annonserna på så vis lades in i en Wordfil har de kunnat sorteras och granskas väldigt noggrant. Med hjälp av ordbehandlarens sökfunktion har vi kunnat jämföra begrepp, söka fram information om hur många gånger ett särskilt ord använts, hur ofta en viss aktör annonserat och hur många unika annonser som publicerats.

Det här arbetet har gett insikter i den bredd av aktörer som erbjöd privata mödra- och spädbarnsvårdstjänster. Det var inte bara barnmorskor och barnsköterskor som utgjorde den här tjänstemarknaden. Även privatpersoner som förefaller helt ha saknat medicinsk eller omvårdande kompetens erbjöd tjänster, och det gäller särskilt för de 489 annonser, publicerade 672 gånger, som i sitt ordval riktade sig specifikt till ogifta gravida kvinnor.

Arbetet synliggjorde att det var mer än dubbelt så sannolikt att en dagstidningsläsare, oavsett nedslagsår, möttes av en annons som explicit tilltalade en ogift gravid kvinna, ofta med ordet »obemärkt«, än av en annons som riktade sig generellt till kvinnor i behov av en barnmorska. Det bekräftar att det fanns en aktiv marknad som specifikt såg de ogifta kvinnornas situation som en möjlighet att tjäna pengar.

Med utgångspunkt i de insamlade annonserna och Isbergs arkiv fick vi syn på flera särskilt intressanta förlossningshem och individuella barnmorskor som vi följde upp genom utökade sökningar i *Svenska dagstidningar*. Det var exempelvis *Skänninge Privata Förlossningshem* och Julia Stéen som drev förlossningshem i Örebro och sedan i Älmhult under företagsnamnet *Hvita Korset*. Båda dessa förlossningshem blev föremål för rättstvister efter Isbergs inspektioner, och flera andra förlossningshem behövde också stänga. Vi har gått igenom den rättsliga dokumentation som funnits bevarad i Isbergs arkiv samt tidningsmaterial där föreståndarinnorna försvarade sina verksamheter, vilket också ger en inblick i deras syn på sin samhällsgärning eller sitt entreprenörskap.

Genom att vi medverkat i medier och pratat om forskningsprojektet blev vi kontaktade av privatpersoner som på olika sätt har kunskaper om specifika förlossningshem och individuella barnmorskor. Därmed fann vi exempelvis Anna Lovisa Pettersson som var verksam som privatpraktiserande barnmorska i Göteborg under 1900-talets första två decennier och som tidigt drev ett privat förlossningshem i staden. Ulla Bjurde som genomfört fritidsforskning om Anna Lovisa hjälpte oss till Regionarkivet i Göteborg där vi kunde granska hennes barnmorskedagböcker.

Med hjälp av det här breda materialet har vi kunnat få syn på många aspekter av den marknad för privata vårdtjänster som erbjöds från 1900-talets början och fram mot 1970-talet. Det har gett inblick i såväl enskilda livsöden som stora strukturella förändringar. Genom våra analyser och bearbetningar har vi i den här boken försökt att teckna en lättillgänglig bild som förhoppningsvis kan ge en historieintresserad läsare ny kunskap om framväxten av det svenska välfärdssamhället.⁵⁷

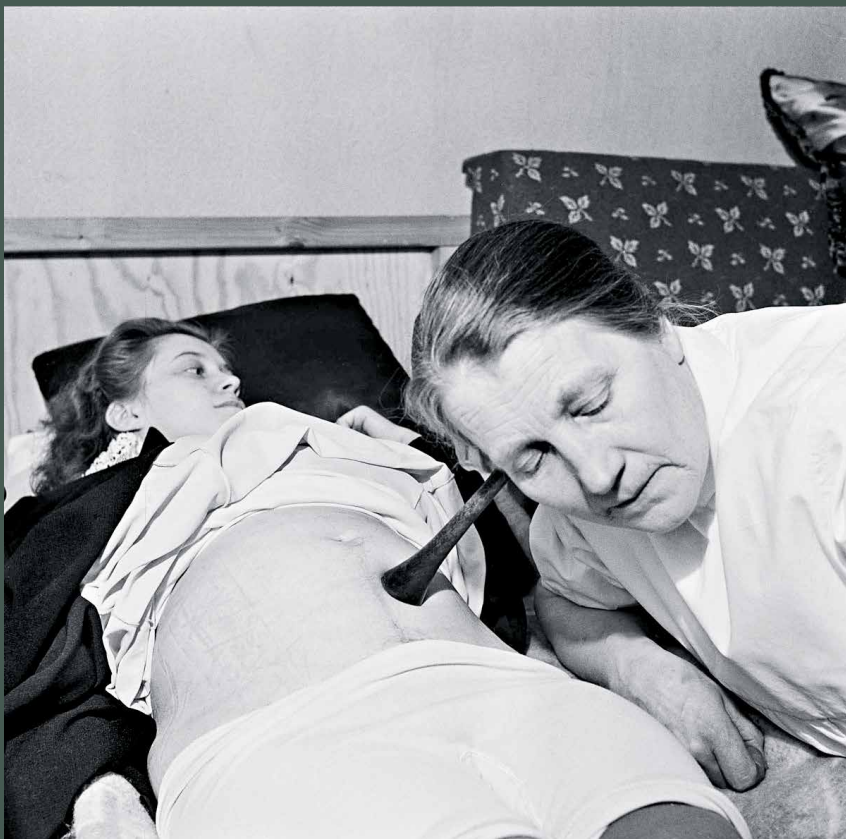

Bild 2. Barnmorska i arbete. Namnen på barnmorskan
och den gravida kvinnan är okända. 1950.
Foto: KW Gullers. Nordiska museets arkiv.